

PSYCHOLOGIA ROZWOJOWA, 2014 * tom 19, nr 1, s. 51–66
doi:10.4467/20843879PR.14.003.1725
www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa

IZABELA GRZANKOWSKA
MAŁGORZATA A. BASIŃSKA

Instytut Psychologii Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Institute of Psychology Kazimierz Wielki University
Bydgoszcz
e-mail: izabela.grzankowska@gmail.com; mbasinska@ukw.edu.pl

Pozycja wśród rodzeństwa a obraz psychologiczny dzieci badanych Testem Rysunku Rodziny

Family birth order position and psychological representation of the children assessed by Draw-a-Family Test

Abstract. One of the ways of presenting children's experiences connected with their family environment is projection in drawing. The aim of this research has been to identify differences in children's psychological profiles according to their position in the family birth order.

Children, including 179 girls (54%) and 151 boys (46%), have been surveyed using the Test of Projection Drawing, modified by Maria Braun-Gałkowska, with the topic "Family". Only 295 drawings have been analyzed, excluding drawings of middle children and twins.

The results show differences, conditioned by the family birth order and by the child's sex, in the children's psychological profiles in some aspects of personality.

Key words: family birth order position, Draw-a-Family-Test

Słowa kluczowe: kolejność urodzenia, Test Rysunku Rodziny

WPROWADZENIE

Znaczenie pozycji wśród rodzeństwa jako istotnego czynnika w rozwoju jednostki jest przedmiotem badań psychologów na świecie od połowy XX wieku. Prekursorem tej myśli był w pierwszej połowie stulecia Alfred Adler (Adler, 1986; Capodiecchi, 2006). W późniejszych badaniach podejmowano próby pokazania związków pozycji zajmowanej wśród rodzeństwa z różnymi aspektami funkcjonowania psychologicznego jednostki, a ich rezultaty często nie były jednoznaczne (Alaphilippe i in., 1995; Travis, Kohli, 1995; Whirth, Wolf, 1994).

Pozycja wśród rodzeństwa wynika bezpośrednio ze struktury rodziny. Sposób funkcjonowania jednostki w rodzinie wydaje się z nią związany. Uzyskanie subiektywnego obra-

zu relacji rodzinnych w ujęciu badanego jest możliwe w badaniu Testem Rysunku Rodziny. Pozwala on wyrazić jego indywidualny świat w kontekście rodzinnym (Braun-Gałkowska, 2007; Cermet-Carroy, 2005; Wallon i wsp., 1993) i stanowi źródło wiedzy o nim samym oraz o relacjach rodzinnych z perspektywy subiektywnych przeżyć badanego.

STRUKTURA RODZINY A CECHY PSYCHICZNE JEDNOSTKI

Zewnętrzne okoliczności wynikające z szerszych warunków społecznych, kulturowych, ekonomicznych i historycznych wywierają wpływ na rodzinę, kształtując jej życie na różnych etapach w odmienny sposób (Tyszkowa,

2002). Przemiany wewnętrzne, którym ulega rodzina w trakcie swojego istnienia, są związane z dynamiką relacji najpierw między małżonkami i ich rozwojem w różnych sferach życia, a z biegiem czasu także z obecnością przychodzących na świat dzieci. Współcześnie obserwowane zmiany w strukturze rodziny wynikają ze wzrostu liczby rodzin z jednym lub dwojgiem dzieci, a zmniejszeniem liczby rodzin wielodzietnych (Kluzowa, 2005).

Dziecko w momencie przyjścia na świat zajmuje w rodzinie indywidualną pozycję określoną zarówno przez wewnętrzne, jak i zewnętrzne warunki, które kształtują się także zależnie od jego płci, stanu fizycznego i zmieniającego się wieku (Porębska, 1993). Kolejno rodzące się dzieci tworzą relacje z rodzeństwem, które należą do najdłuższej trwającego w ciągu życia, a w dzieciństwie istotnie kształtują atmosferę rodziny (Bee, 2004). Każda zmiana w strukturze rodziny związana z dołączeniem do niej nowego członka, jak również z jego odejściem, wpływa na funkcjonowanie życia rodzinnego (Ryś, 2004) i na każdą osobę indywidualnie.

Preferowaną współcześnie w kulturze zachodniej formą rodziny jest rodzina jednopokoleniowa składająca się z rodziców i dwójki lub jednego dziecka (Tyszka, 2005). W tak małej rodzinie częściej występuje zagrożenie nadmiernej koncentracji na dziecku, co stanowi niekorzystne warunki dla jego prawidłowego rozwoju (Turowska, 1987). Wiadomo jednak, że pozycja najstarszego lub najmłodszego dziecka w dużej, wielodzietnej rodzinie również może nieść zagrożenia, ale całkiem innej natury (Hurlock, 1960; Ziemska, 1975).

Aktualne badania wskazują na istnienie stereotypów społecznych dotyczących pozycji wśród rodzeństwa i potwierdzają niektóre z nich (Herrera i in., 2003). Okazuje się, że dzieci urodzone jako pierwsze w rodzinie częściej zajmują w dorosłości znaczące stanowiska polityczne (Newman i in., 1995), a pozycja wśród rodzeństwa różnicuje wybór drogi zawodowej w dorosłości (Bohmer, Sitton, 1993). Osiągnięcia akademickie okazują się niepowiązane z porządkiem urodzenia w ro-

dzinach badanych studentów (Travis, Kohli, 1995), a aspiracje zawodowe są tylko pośrednio z nim związane. Zależą też bardziej od wzorców zawodowych zachowań rodziców lub poziomu realizmu stawianych sobie celów zawodowych (Majoribanks, 1993), co wskazuje na wieloczynnikowe zależności w funkcjonowaniu dzieci w rodzinie.

Wyniki badań dotyczące związku pozycji wśród rodzeństwa z osiągnięciami w sferze poznawczej (Alaphilippe i in., 1995; Travis, Kohli, 1995; Whirth, Wolf, 1994) wskazują zarówno na istnienie zależności, jak i na brak powiązań zdolności intelektualnych z pozycją wśród rodzeństwa. Badania nad tendencjami agresywnymi u małych dzieci pokazały natomiast ich zależność nie tylko od pozycji wśród rodzeństwa, ale także od wieku badanych (Martin, Ross, 1995).

Specyficzna sytuacja rodzinna jedynaków sugeruje możliwą odmienność kształtujących się u nich cech w porównaniu do dzieci posiadających rodzeństwo (Rembowski, 1975; Richardson, Richardson, 1999; Turowska, 1987). Są jednak liczne badania, które jej nie potwierdzają (Połomski, 2002; Tyszkowa, 1984). Wyniki uzyskane przez jedynaków okazały się porównywalne z wynikami innych grup dzieci dotyczącymi większości aspektów psychologicznych badanych przez Toniego Falbo i Denise F. Polit (1987). Okazało się, że jedynacy przewyższają osoby posiadające rodzeństwo tylko w zakresie motywacji do osiągnięć i poziomu osobistego przystosowania. W zakresie funkcjonowania społecznego wśród rówieśników oraz w relacji z rodzicami jedynacy również nie odróżniali się od dzieci z liczniejszych rodzin (Poraj, 1988). W badaniach Piotra Połomskiego (2007) także poziom przystosowania społecznego jedynaków i ich rówieśników posiadających rodzeństwo okazał się podobny.

W dotychczasowych badaniach obraz zależności pomiędzy pozycją w rodzinie a kształtującymi się cechami psychologicznego funkcjonowania jednostki wskazuje na ich złożony charakter (Grzankowska, Basińska, 2010). Są to zagadnienia interesujące, wciąż wymagające dalszych badań.

CEL BADAŃ I PYTANIE BADAWCZE

Celem przeprowadzonych badań było określenie różnic w sposobie funkcjonowania psychologicznego, który prezentują dzieci ze względu na ich pozycję wśród rodzeństwa.

Sformułowano następujące pytanie badawcze:

Czy występują różnice w sposobie psychologicznego funkcjonowania dziewcząt i chłopców ze względu na ich pozycję wśród rodzeństwa:

- dotyczące poziomu akceptacji sytuacji rodzinnej?
- dotyczące poziomu zdolności do zachowań prospołecznych?
- dotyczące poziomu tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie?
- dotyczące natężenia skłonności do regresji?

Postawiono jednocześnie hipotezę

H: Występują różnice w sposobie psychologicznego funkcjonowania dziewczynek (H1) i chłopców (H2) ze względu na ich pozycję wśród rodzeństwa w poniższych aspektach:

- a) dotyczące poziomu akceptacji sytuacji rodzinnej;
- b) dotyczące poziomu zdolności do zachowań prospołecznych;
- c) dotyczące poziomu tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie;
- d) dotyczące natężenia skłonności do regresji.

OPIS GRUPY BADANEJ

Przebadano 330 dzieci w wieku od 7 do 13 lat, w tym 179 (54%) dziewcząt i 151 (46%) chłopców. Do analiz włączono łącznie 295 dzieci, tj. grupę najstarszych, najmłodszych i jedynych. Wykluczono z analiz wyniki badań dzieci środkowych wśród rodzeństwa i bliźniaków ze względu na zbyt małą liczebność tych grup. W grupach zróżnicowanych ze względu na płeć i wiek rozkład ze względu na zajmowaną pozycję wśród rodzeństwa był podobny. Rodzeństwo w rodzinach dzieci najstarszych liczyło od 1 do 5 osób, a w rodzinach dzieci najmłodszych wśród rodzeństwa – od 1 do 6 osób (tabela 1).

METODA BADAŃ

W badaniach indywidualnych przeprowadzonych za zgodą rodziców i badanych dzieci zastosowano projekcyjną metodę Test Rysunku Rodziny (TRR) w adaptacji Marii Braun-Gałkowskiej (1985). Metoda ta obejmuje rysunek dziecka na temat „Rodzina”, obserwację wykonania rysunku oraz ustrukturuowaną rozmowę o rysunku bezpośrednio po zakończeniu rysowania przez badanego. TRR jest metodą projekcyjną, dostarcza bardzo wielu informacji o relacjach rodzinnych, motywach uświadomionych i nieświadomych, o różnych sposobach radzenia sobie badanego z sytuacjami

Tabela 1. Tabela licznosci ze względu na pozycję wśród rodzeństwa dzieci zakwalifikowanych do analiz

Pozycja wśród rodzeństwa	Ogół		Dziewczęta		Chłopcy	
	N	%	N	%	N	%
Najstarsze (1)	94	31.86	52	32.30	42	31.34
Najmłodsze (3)	141	47.80	78	48.45	63	47.01
Jedynak (4)	60	20.34	31	19.25	29	21.64
Razem	295	100.00	161	100.00	134	100.00
	M	SD	M	SD	M	SD
Wiek	9.973	1.468	9.826	1.443	10.149	1.484

trudnymi w kontekście rodzinnym (Braun-Gałkowska, 2007).

Na potrzeby weryfikacji hipotez wybrano i przeanalizowano osiem wskaźników (tabela 2) wyodrębnionych przez autorów Testu Rysunku Rodziny (Braun-Gałkowska, 1985), które charakteryzują różne aspekty psychologicznego funkcjonowania badanych¹.

Rysunki były oceniane pod względem występowania lub braku wybranych wskaźników (tabela 2). Odnoszą się one do pytania badawczego tej pracy i dotyczą: akceptacji sytuacji rodzinnej, zdolności do zachowań prospołecznych, tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie oraz skłonności do regresji.

Wymienione cechy rysunku wyodrębniono na podstawie badań autorki polskiej adaptacji Testu Rysunku Rodziny (Braun-Gałkowska, 1985) oraz wyników późniejszych

badń (Cermet-Carroy 2000; Braun-Gałkowska, 2004a, 2007). Autorzy wymienionych badań wykonanych przy zastosowaniu zarówno testów kwestionariuszowych, wskaźników klinicznych, jak i psychorysunku ustalili, że cechy graficzne rysunku i elementy ustrukturuwanej rozmowy o rysunku wskazują na określone aspekty psychologicznego funkcjonowania. Wnioskowanie w niniejszej pracy jest oparte na tak rozumianym znaczeniu cech rysunku, czyli analizowanych wskaźników.

Poszczególne wskaźniki wykorzystane w postępowaniu badawczym mają różną genezę, gdyż są związane z formalnym lub treściowym aspektem rysunku. Aspekty te stanowią zaś kolejne poziomy analizy elementów rysunku, wymagane przy stosowaniu testu zgodnie z założeniami metody:

Tabela 2. Wybrane wskaźniki TRR (Braun-Gałkowska, 1985, 2004a, 2007), które okazały się istotne w prezentowanych wynikach badań

Obszar funkcjonowania	Wybrany istotny wskaźnik	Zakres przyjmowanych wartości
Akceptacja sytuacji rodzinnej	– rysowanie rodziny realnej	0 – nie występuje 1 – występuje
Zdolność do zachowań prospołecznych	– pomijanie dłoni (nienarysowanie co najmniej jednej dłoni u którejś z rysowanych postaci)	0 – nie występuje 1 – występuje
Tendencja do nadmiernej koncentracji na sobie	– rysowanie siebie jako pierwszej postaci z kolei (kolejność rysowania postaci); – graficzna waloryzacja siebie na rysunku (tzn. poprzez zastosowane elementy graficzne, takie jak: centralne ulokowanie postaci, bogactwo szczegółów w rysunku postaci, znaczna wielkość postaci w stosunku do pozostałych, większa dokładność w rysunku danej postaci, zwrócenie się innych postaci na rysunku w jej stronę itd.); – waloryzacja słowna samego siebie (tzn. wypowiedzi wskazujące na nadmierną koncentrację na sobie, np. „jestem najgrzeczniejszy, najbardziej lubiany, wszyscy się mną opiekują, zajmują, chcą ze mną spędzać czas, jestem najważniejszy w rodzinie” itd.)	0 – nie występuje 1 – występuje (zsumowano występujące wskaźniki – w liczbie od 0 do 3)
Skłonność do regresji	– umieszczenie siebie z lewej strony kartki ; – wypowiedzi wskazujące na chęć bycia młodszą/ym – rysowanie siebie jako młodszego	0 – nie występuje 1 – występuje (zsumowano występujące wskaźniki)

1. Pierwszym poziomem interpretacji według Marii Braun-Gałkowskiej (1993, 2007) jest **aspekt formalny rysunku**, na który składają się: poziom wykonania rysunku w odniesieniu do wieku, typ rysunku, elementy graficzne, symbolika barw oraz symbolika przestrzeni.
2. Kolejny poziom analizy, jak proponuje autorka adaptacji, stanowi **aspekt treściowy rysunku**, czyli typ rodziny (realna, symboliczna, przyszła, obca, rozszerzona) oraz elementy rysunku, które pozwalają określić rodzaj relacji badanego z osobami znaczącymi w rodzinie oraz jego indywidualne cechy osobowości (Braun-Gałkowska, 1993, 2007).

WYNIKI BADAŃ

Analizę wyników przeprowadzono oddzielnie w grupie dziewcząt (H1) i chłopców (H2) ze względu na rozwojowe różnicowanie w zakresie zarówno dynamiki, jak i specyfiki funkcjonowania emocjonalnego dziewcząt i chłopców w wieku od 7 do 13 lat. Uzyskane wyniki przedstawione są na wykresach, a opis uwzględnia najbardziej znaczące i odmienne wyniki uzyskane przez badanych.

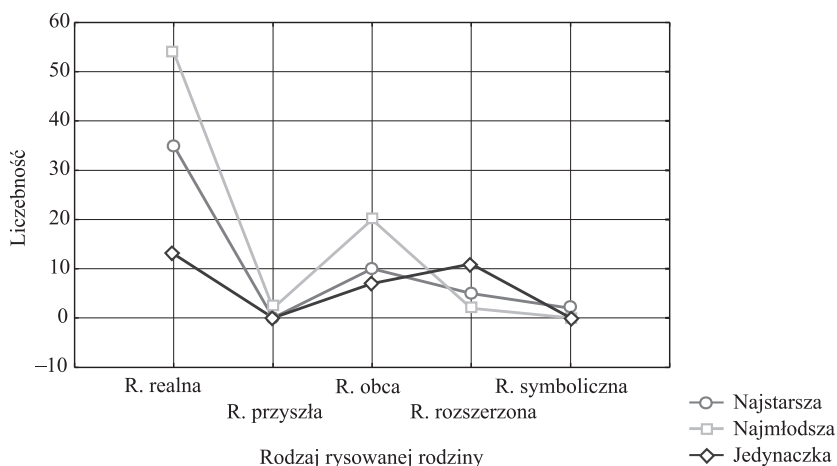
W grupie dziewcząt stwierdzono istotne statystycznie różnice w wynikach Testu

Rysunku Rodziny, co może świadczyć o odmiennym sposobie psychologicznego funkcjonowania ze względu na pozycję wśród rodzeństwa zgodnie z postawionymi hipotezami w odniesieniu do wskaźników świadczących o: 1) akceptacji sytuacji rodzinnej; 2) zdolności podejmowania zachowań społecznych; 3) tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie; 4) skłonności do regresji.

Testowanie hipotezy **H1a** – zakładającej, iż pozycja wśród rodzeństwa implikuje różnice w poziomie akceptacji własnej sytuacji rodzinnej – opierało się na analizie treściowego wskaźnika, jakim jest rodzaj rysowanej rodziny (aspekt treściowy). Jedyńaczki najrzadziej spośród badanych grup dziewczynek rysują swoją realną rodzinę, a dziewczynki najmłodsze najczęściej ($ch^2 = 31.350$; $p = 0.0001$) (wykres 1).

Testowanie hipotezy **H1b** – zakładającej, iż pozycja wśród rodzeństwa implikuje różnice w poziomie zdolności do zachowań prospołecznych – opierało się na analizie wskaźnika graficznego (aspekt formalny). Najczęściej spośród badanych grup dziewczynek dłonie rysują wszystkim postaciom dzieci najmłodsze wśród rodzeństwa, natomiast w rysunkach jedynaczek dłonie występują najrzadziej ($ch^2 = 10.511$; $p = .0052$) (wykres 2).

Testowanie hipotezy **H1c** – zakładającej, iż pozycja wśród rodzeństwa implikuje różni-

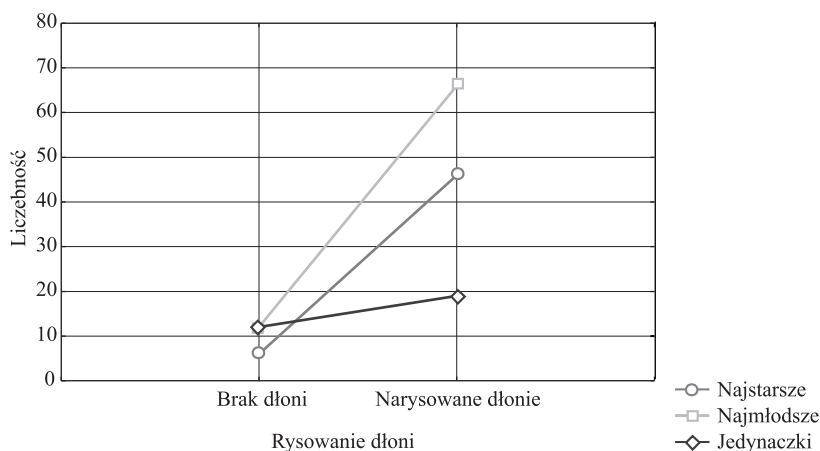
Wykres 1. Kolejność urodzenia a rodzaj rysowanej rodziny w grupie dziewcząt

ce w poziomie tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie – opierało się na analizie liczby wskaźników (rysowanie siebie jako pierwszej postaci na rysunku) przy jednoczesnym uwzględnieniu ich dwu rodzajów, tj. zarówno formalnego (graficzna waloryzacja siebie), jak i treściowego (waloryzacja słowna samego siebie).

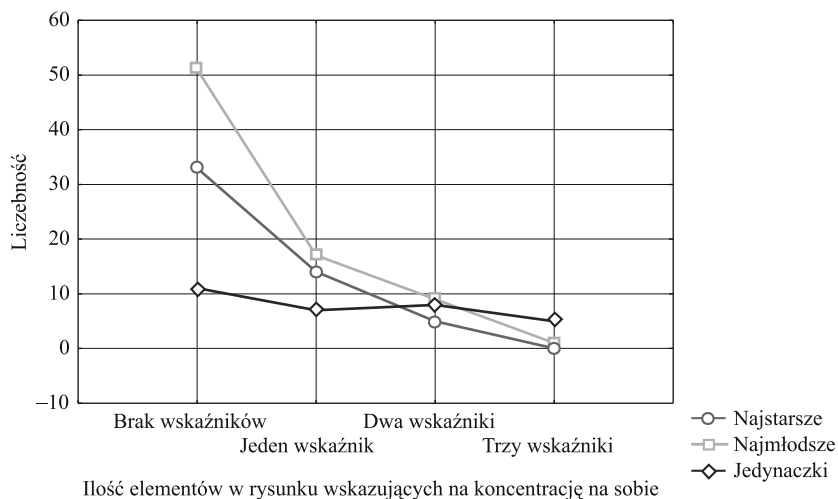
Brak wskaźników mówiących o koncentracji na sobie samej występuje najczęściej w grupie dziewczynek najmłodszych wśród

rodzeństwa, natomiast występowanie takich wskaźników w różnej liczbie nie zależy od pozycji wśród rodzeństwa ($\chi^2 = 24.195$; $p = .0005$) (wykres 3).

Rysowanie siebie jako pierwszej występuje w grupie dziewcząt z podobną częstotliwością, niezależnie od pozycji wśród rodzeństwa; natomiast najmłodsze dziewczynki najczęściej rysują siebie w dalszej kolejności ($\chi^2 = 13.086$; $p = .001$) (wykres 4).

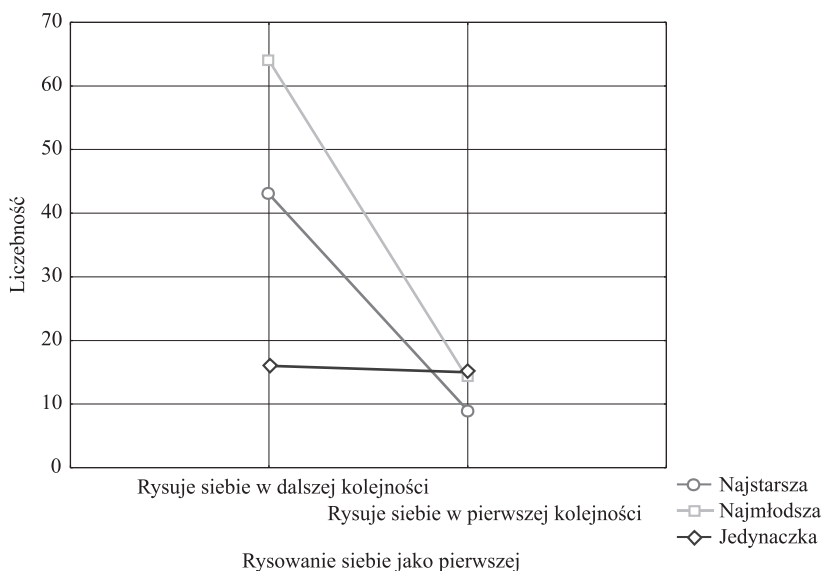
Wykres 2. Pozycja wśród rodzeństwa a rysowanie dłoni w grupie dziewcząt

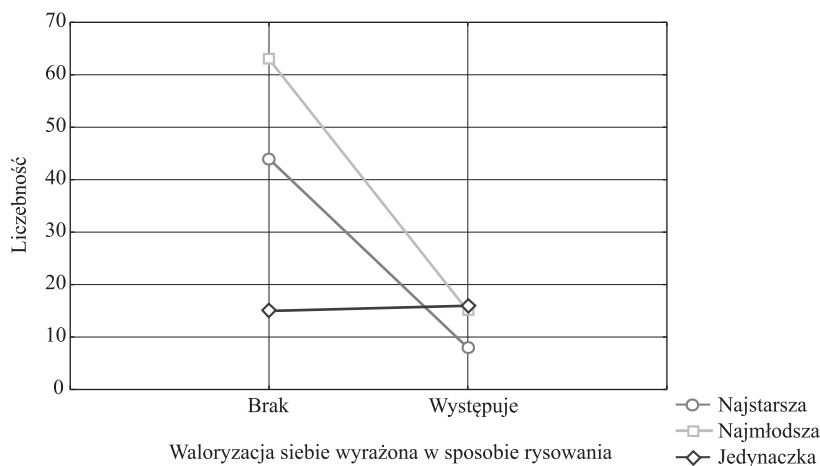
Wykres 3. Kolejność urodzenia a koncentracja na sobie w grupie dziewcząt

Pozycja wśród rodzeństwa różnicuje brak waloryzacji siebie na rysunku rodziny, gdyż elementy graficzne wskazujące na pozytywne wyróżnienie postaci (opis cech graficznych w tabeli 2) są nieobecne najczęściej na rysunkach dziewczynek najmłodszych i bardzo często nie ma ich na rysunkach dziewczynek najstarszych wśród rodzeństwa, co oznacza, że większość z nich nie waloryzuje swojej postaci graficznie ($\chi^2 = 15.942$; $p = .0004$) (wykres 5).

Testowanie hipotezy **H1d** – zakładającej, iż pozycja wśród rodzeństwa implikuje różnice w natężeniu skłonności do regresji – opierało się na analizie treściowego wskaźnika (wypowiedzi wskazujące na chęć bycia młodszą) oraz wskaźników graficznych i formalnych (rysowanie siebie jako młodszego oraz umieszczenie siebie z lewej strony kartki). Pozycja wśród rodzeństwa różnicuje brak wypowiedzi wskazujących na chęć bycia młodszą niż aktualnie; takich wypowiedzi nie ma najczęściej w grupie

Wykres. 4. Kolejność urodzenia a rysowanie siebie w pierwszej kolejności w grupie dziewcząt

Wykres 5. Kolejność urodzenia a waloryzacja siebie w grupie dziewcząt

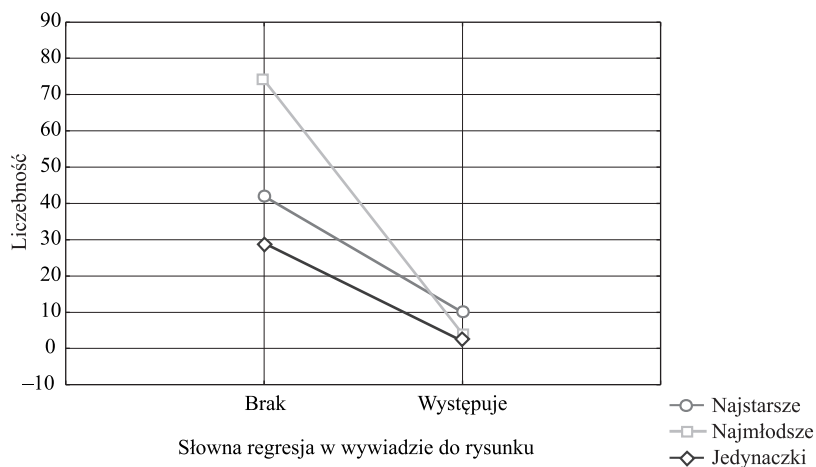
dziewczynek najmłodszych wśród rodzeństwa ($ch^2 = 7.454$; $p = .024$) (wykres 6).

Dziewczynki najmłodsze wśród rodzeństwa najczęściej podczas rysowania umieszczają siebie z lewej strony kartki ($ch^2 = 6.487$; $p = .039$), a jedynaczki rysują siebie z lewej strony kartki istotnie rzadziej w porównaniu do pozostałych badanych grup dziewczynek (wykres 7).

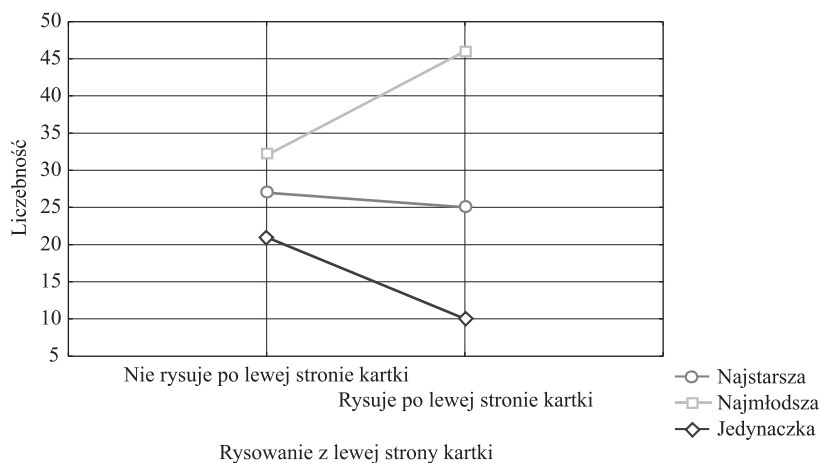
W grupie chłopców badania ujawniły następujące istotne statystycznie różnice w wynikach Testu Rysunku Rodziny, które mogą wskazywać na odmienny sposób ich psycho-

logicznego funkcjonowania ze względu na pozycję wśród rodzeństwa.

Testowanie hipotezy **H2c** – zakładającej, iż pozycja wśród rodzeństwa implikuje różnice w poziomie tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie – opierało się na analizie wskaźników graficznych (rysowanie siebie jako pierwszej postaci na rysunku) przy jednoczesnym uwzględnieniu ich dwu rodzajów, tj. zarówno formalnego (graficzna dewaloryzacja siebie), jak i treściowego (waloryzacja słowna samego siebie).

Wykres 6. Kolejność urodzenia a słowna regresja w grupie dziewcząt

Wykres 7. Kolejność urodzenia a stronność rysunku w grupie dziewcząt

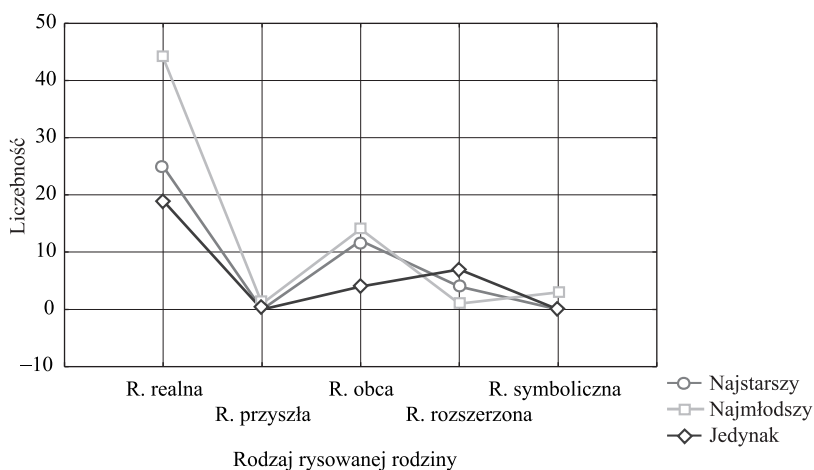
Stwierdzono, iż najmłodszy w rodzinie chłopcy najczęściej spośród wszystkich badanych grup chłopców rysują swoją realną rodzinę ($ch^2 = 17.578$; $p = .025$) (wykres 8).

Najmłodszy chłopcy spośród rodzeństwa częściej spośród badanych grup chłopców rysują siebie w podobny sposób jak inne osoby na rysunku ($ch^2 = 7.410$; $p = .025$) (wykres 9).

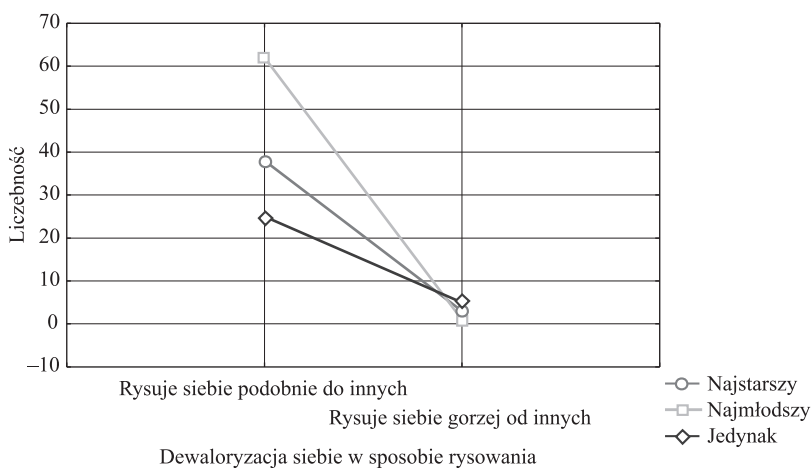
Najmłodszy wśród rodzeństwa chłopcy podczas wywiadu do rysunku najczęściej nie wy-

powiadali się o sobie w sposób wskazujący na nadmierną koncentrację na sobie ($ch^2 = 7.032$; $p = .030$) (wykres 10).

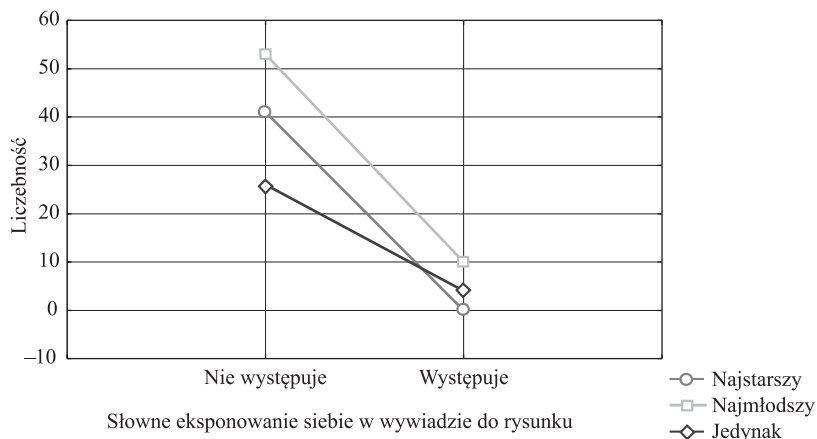
Wyniki przeprowadzonych badań wskazują więc na istnienie różnic w zakresie niektórych cech formalnych i treściowych rysunku rodziny, co może świadczyć o odmienności w sposobie psychologicznego funkcjonowania dziewcząt i chłopców ze względu na pozycję zajmowaną wśród rodzeństwa.

Wykres 8. Kolejność urodzenia a rodzaj rysowanej rodziny w grupie chłopców

Wykres 9. Kolejność urodzenia a słowne eksponowanie siebie w grupie chłopców

Wykres 10. Kolejność urodzenia a rysunkowa dewaloryzacja siebie w grupie chłopców

DYSKUSJA

Konieczność wykluczenia z analiz grup dzieci „środkowych” i bliźniaczych z powodu ich małej liczebności zubaża obraz uzyskany w badaniach. Nierównowaga ta ujawniła się, gdyż badani zostali wyłonieni z populacji na zasadzie dostępności. Potwierdza to obserwowaną już wcześniej tendencję do zmniejszania się liczebności dzieci w rodzinach i zmian w strukturze współczesnej rodziny (Tysza, 2005). Zaobserwowane w badaniach różnice w zakresie niektórych cech rysunku rodziny mogą wskazywać na istnienie różnic w psychologicznym funkcjonowaniu badanych dzieci ze względu na płeć w odniesieniu do pozycji wśród rodzeństwa w rodzinie pochodzenia. W grupie dziewcząt zaobserwowano różnice w zakresie kilku występujących w rysunku rodziny wskaźników, które mogą odzwierciedlać odmienną w sposobie psychologicznego funkcjonowania badanych ze względu na pozycję wśród rodzeństwa. Wyniki badanych chłopców ukazują mniej istotnych statystycznie cech rysunku zróżnicowanych ze względu na pozycję w rodzinie, co może świadczyć o mniejszym zróżnicowaniu w ich psychologicznym funkcjonowaniu z tego powodu.

Wskaźnikiem pozwalającym na weryfikację postawionej hipotezy jest sposób przedsta-

wienia rodziny. Rysowanie rodziny innej niż realna jest wskaźnikiem traktowanym przez autorów TRR jako wyraz niezadowolenia lub lęku związanego z aktualną sytuacją rodzinną. Może być też prezentacją obrazu życzeniowego – „poprawionego modelu” rodziny rzeczywistej (Braun-Gałkowska, 1985; 2007). Rysowanie rodziny realnej natomiast może być traktowane jako wskaźnik zadowolenia z aktualnej sytuacji rodzinnej (Braun-Gałkowska, 1985), ale też jako wyraz ostrożności w ujawnianiu konfliktów przeżywanych w rodzinie (Braun-Gałkowska, 2007). Ten wskaźnik odróżnia grupy badanych dziewcząt i chłopców wyróżnione ze względu na pozycję wśród rodzeństwa.

Najmłodsze w rodzinie dzieci, zarówno dziewczynki, jak i chłopcy, najczęściej spośród badanych grup rysują rodzinę realną. Można więc sądzić, że wyrażają wyższy poziom zadowolenia z aktualnej sytuacji rodzinnej, a także mniejszy krytycyzm wobec niej niż dzieci na innych pozycjach wśród rodzeństwa. Wydaje się to zgodne z innymi badaniami, w których dzieci posiadające rodzeństwo wykazały silniejsze poczucie przynależności do rodziny niż jedynacy (Turowska, 1987). Akceptacja wyrażona wobec sytuacji rodzinnej przez dzieci jest wyrazem subiektywnie przeżywanej sytuacji rodzinnej, na co oczywiście

ma wpływ wiele innych czynników poza pozycją w rodzinie, których w tych badaniach nie kontrolowano.

W prezentowanych badaniach jedynaczki najrzadziej rysują rodzinę realną, więc prezentują prawdopodobnie niższy poziom zadowolenia ze swojej sytuacji rodzinnej w porównaniu do dziewczynek najstarszych i najmłodszych wśród rodzeństwa. Czy przyczyną ich niezadowolenia jest właśnie brak rodzeństwa? We wcześniejszych badaniach jedynaczek dziewczynek te częściej niż ich rówieśniczki posiadające rodzeństwo deklarowały poczucie osamotnienia (Litwińska, 2010). Do potwierdzenia takiego wniosku konieczna byłaby jakościowa analiza zmian wprowadzonych przez dziewczynki w rysunku rodziny zmyślonej w stosunku do rodziny realnej, których w prezentowanych badaniach nie wykonano. Powód mniejszego zadowolenia może być także inny. W rodzinach posiadających dziecko jedyne można mówić o bardziej demokratycznych postawach wychowawczych rodziców (Turowska, 1987), co sprzyja bardziej otwartej komunikacji interpersonalnej. Ułatwia to jedynaczkom sygnalizowanie niezadowolenia lub krytyki w stosunku do rodziny, co może być wyrażone w odmiennym – życzeniowym jej przedstawieniu. Piotr Połomski (2007) nie stwierdza jednak różnic w komunikacji wewnątrzrodzinnej w zależności od liczby dzieci w rodzinie. Sygnalizowane niezadowolenie może też wynikać z pełniejszego uświadomienia sobie trudności rodzinnych przez dziewczynki jedynaczki, gdyż w ich rodzinach dziecko wcześniej jest włączane w problemy świata dorosłych (Richardson, Richardson, 1999). Ich więc z rodzicami lub z jednym z nich często powoduje zatarcie granic podsystemów rodzinnych, w odróżnieniu od rodzin, gdzie podsystem dzieci tworzy kilka osób i łatwiej zachować jego odrębność od świata dorosłych (Field, 1996). Zyskiwana przy tej okazji świadomość przeżywanych przez rodziców trudności i mniej idealny obraz ich samych może powodować niższy poziom akceptacji rodziny u jedynaczek. Jest też prawdopodobne, że właśnie z tego powodu dzieci najmłodsze wśród rodzeństwa nie

ujawniają krytycznego stosunku do rodziny w tak dużym stopniu. Ich dystans do świata rodziców, który tworzą przez więzi ze starszym rodzeństwem, pozwala na pozostawanie w kręgu dziecięcych spraw i zachowanie bardziej idealnego obrazu rodziny.

Hipoteza o różnicach w poziomie akceptacji sytuacji rodzinnej w zależności od pozycji wśród rodzeństwa zajmowanej przez dzieci została więc potwierdzona przez główny wskaźnik dotyczący tego aspektu ustalony przez autorów testu (Braun-Gałkowska, 1995; 2007). Różnice ujawnione w tym zakresie przez badanych wydają się nie tylko uzależnione od pozycji wśród rodzeństwa, ale także pośrednio – od wielu złożonych czynników wymagających szerszego wyjaśnienia.

Wskaźnikiem dotyczącym zróżnicowania poziomu zdolności do zachowań prospołecznych jest rysowanie dłoni postaciom na rysunku. Okazało się, że istotnie różnicuje on grupy dziewczynek reprezentujące poszczególne pozycje wśród rodzeństwa. Jest to przez autorów testu traktowane jako wyraz gotowości do kontaktów interpersonalnych i otwartości społecznej. Brak dłoni na rysunku poszczególnych postaci wskazuje natomiast na tendencje przeciwne i może być sygnałem trudności w kontaktach społecznych (Braun-Gałkowska, 2004a; Wallon i in., 1993). Rysowanie dłoni postaci najczęściej przez dziewczynki najmłodsze wskazuje więc na ich większą swobodę w podejmowaniu kontaktów z ludźmi i większą gotowość do nawiązywania relacji z innymi. Może również wskazywać na ich większe kompetencje społeczne lub mniejsze zahamowanie w relacjach. Swoboda ta może być związana z doświadczaniem od pierwszych chwil życia większej liczby relacji w rodzinie, niż tego doświadczają dzieci pierwotne i jedyne (Richardson, Richardson, 1999). Wyjaśnia to częściowo kolejny element odróżniający dziewczynki najmłodsze od pozostałych badanych, czyli poziom tendencji do koncentracji na swojej osobie.

Ogólna liczba wskaźników koncentracji na własnej osobie, czyli rysowanie siebie jako pierwszej postaci z kolei, graficzna i słowna waloryzacja siebie, jest na rysunkach dziew-

czynek najmłodszych znacznie mniejsza niż u innych. W myśl autorów TRR może to oznaczać mniejszą skłonność do egocentryzmu i większe nastawienie na innych (Braun-Gałkowska, 1985; 2007). Może też skutkować otwartością oraz gotowością do uczestniczenia w życiu społecznym (Braun-Gałkowska, 2004, 2007; Wallon i in., 1993). Nastawienie na innych i niewielkie tendencje do ukierunkowania na siebie wydają się wartością i oznaką dojrzałości. Jednak, gdy są nadmierne, mogą także zagrażać harmonijnemu rozwojowi osobowości, a w tym procesie poczucie własnej wartości jest bardzo istotnym czynnikiem (Jundziłł, 2000). To, że najmłodsze wśród rodzeństwa dziewczynki najczęściej spośród badanych rysują postać własnej osoby, w dalszej kolejności można jednak również rozpoznać jako przejaw ich większej empatii w stosunku do innych (Braun-Gałkowska, 1985, 2007; Gasiułowa, 1993). Wydaje się to ważnym zaskokiem w ich sposobie funkcjonowania. W powiązaniu z dużą otwartością i małą koncentracją na sobie może wskazywać na potencjalnie wysoki poziom kompetencji społecznych w tej grupie. Tak korzystny układ cech dziecka skłania do poszukiwania czynników psychospołecznych w rodzinie, które przyczyniły się do ich ukształtowania. Wyodrębnienie takich mogłoby posłużyć jako cenna wskazówka wspomagania rozwoju. Warto więc na tym skoncentrować kolejne poszukiwania badawcze.

Pośród trzech wskaźników tendencji do nadmiernego koncentrowania się na sobie, wymienianych przez autorów TRR i ujętych w prezentowanych badaniach, tylko w zakresie dwóch ujawniły się znaczne różnice w grupie chłopców. Od innych grup badanych odróżnia częstość rysowania siebie jako postaci podobnej do innych oraz waloryzacja słowna samego siebie. Najmłodszy wśród rodzeństwa chłopcy najczęściej rysują siebie podobnie do innych postaci na rysunku, czyli nie rysują postaci swojej osoby ani ładniej, ani gorzej od postaci innych osób. Taki sposób prezentowania postaci wskazuje wg autorów TRR na spostrzeganie siebie wśród innych osób w rodzinie jako równie ważnego, wartościowego i uznawanego, a jednocześnie bez specjalnych

oczekiwań lub przywilejów (Braun-Gałkowska, 1985, 2004, 2004a). W wypowiedziach najmłodszych chłopców wskaźniki związane z potrzebą skupiania uwagi otoczenia na własnej osobie również są najrzadziej obecne. Wydaje się więc, że tak jak i najmłodsze dziewczynki, chłopcy najmłodszy wśród rodzeństwa nie prezentują potrzeby uprzywilejowanego traktowania, są zadowoleni ze swojej sytuacji, co, jak się wydaje, potwierdza przedstawiony wcześniej najwyższy wśród badanych chłopców poziom akceptacji rodziny realnej.

Zadowolenie z własnej sytuacji rodzinnej może się ujawniać również pośrednio poprzez wskaźniki tendencji do regresji w funkcjonowaniu dzieci. Dwa spośród trzech wskaźników regresji odróżniają dziewczynki najmłodsze wśród rodzeństwa od pozostałych. Pierwszym jest deklarowana niechęć do bycia młodszą. Oznacza ona według autorów testu świadomie wyrażony sygnał akceptacji aktualnych okoliczności życiowych (Braun-Gałkowska, 1985, 2007). Może również wskazywać na dostrzeganie atrakcyjności perspektywy przyszłej (Zazzo, 1974), która dziecku najmłodszemu może się wydawać niezbyt odległa ze względu na obserwację przeżyć starszego rodzeństwa.

W przeżyciach dziewczynek najmłodszych wśród rodzeństwa ze świadomą niechęcią do bycia młodszą konkuruje mniej świadome ukierunkowanie na realizowanie potrzeb o charakterze regresywnym. Wskazuje na to według autorów TRR umieszczenie rysunku z lewej strony kartki obecnej najczęściej w rysunkach dziewcząt najmłodszych wśród rodzeństwa. Jest to równocześnie sygnał skłonności do zajęcia się sobą, chęci przyjęcia postawy „obserwatora” oraz introwersji autora rysunku (Braun-Gałkowska, 2007). Może wskazywać także na silne przywiązanie do matki, poszukiwanie u niej ciepła i poczucia bezpieczeństwa (Cermet-Carroy, 2005). Stąd wniosek, że pozycja najmłodszej wśród rodzeństwa dziewczynki może utrwalać chęć pozostawania zależną od matki, poszukiwania bezpieczeństwa w jej bliskości oraz skupienia się na sobie i unikania nadmiernych wymagań otoczenia. Być może w stosunku

do najmłodszych dzieci postawy wychowawcze rodziców są nieco mniej rygorystyczne, a najmłodszy może czuć się wobec tego mniej zobowiązany do przestrzegania zasad. To, że nie ma kolejnego, młodszego od niego dziecka wymagającego uwagi, umacnia uprzywilejowaną relację najmłodszego potomka z rodzicami, a szczególnie z matką, i wobec tego przekonanie o konieczności pozostawiania pod jej opieką. Może utrwalać więc postawę zależności i zwalniać z podejmowania samodzielnych wyzwań (Richardson, Richardson, 1999). Wydaje się, że potwierdza to również społeczny stereotyp cech beztróskiego i swobodnego najmłodszego dziecka, które jest lub czuje się zwolnione z odpowiedzialności (Herrera i in., 2003).

Powstaje pytanie: dlaczego najmłodszy wśród rodzeństwa chłopcy nie prezentują takich tendencji? Czy sposób traktowania ich w rodzinie nie powoduje poczucia uprzywilejowania młodszego dziecka? Ze względu na wiek badanych prawdopodobnie jest, iż potrzeba identyfikacji z wzorcem męskim dominuje nad dążeniem do zależności od matki u chłopców. Możliwe jest także, że właściwości psychobiologiczne związane z płcią sprawiają, że wpływ postaw rodziców jest inaczej przyjmowany przez chłopców i dziewczynki (Kaufmann, 2001). Również prawdopodobne jest funkcjonowanie różnych wzorców zależnych od płci wymagań kierowanych do dzieci. Trudno jednoznacznie określić uwarunkowania istniejących różnic.

Wyniki badań wskazują w grupie dziewcząt ponadto, że jeden ze wskaźników tego aspektu odróżnia jedynaczki wśród badanych grup dziewczynek. Właśnie one najrzadziej lokowały się z lewej strony kartki. Wskazuje to na niższy w porównaniu z innymi dziewczynkami poziom potrzeb o regresyjnym charakterze. Wydaje się, że jest to informacja sprzeczna ze stereotypem infantylnego i niezaradnego dziecka jedyne, chętnie czerpiącego korzyści z zależności i opieki (Herrera i in., 2003). Jedynaczki jawią się poprzez ten wskaźnik jako dojrzalsze i bardziej niezależne od innych badanych dziewczynek. Potwierdzają to wcześniejsze badania opisują-

ce dzieci jedyne w rodzinie jako chętnie podejmujące relacje partnerskie z dorosłymi niż dzieci z rodzin z większą liczbą rodzeństwa (Połomski, 2002). Otaczający jedyne dziecko dorośli chętnie traktują je poważnie, wcześniej włączają we własne sprawy i aktywność. Dlatego jedynakom nie towarzyszy chęć bycia młodszym, ale zadowolenie z własnej sytuacji. Pozostawanie w rodzinie na wyjątkowej pozycji sprzyja także zaspokojeniu potrzeby doznawania uwagi i opieki oraz innych potrzeb emocjonalnych, co stanowi źródło umocnienia dziecka (Oleś, 2002; Richardson, Richardson, 1999). Jednocześnie w kontakcie z dorosłymi wzmacniana jest raczej samodzielność i niezależność, które wspierają osiągnięcie dojrzałości i pokazują atrakcyjność dorosłości (Połomski, 2002). Analiza wyników wcześniejszych badań wskazuje na większy egocentryzm i egoizm jedynaków, ale również ich większą tendencję do dominowania i samodzielności (Zborowski, 1975). Wymieniony wskaźnik nie odróżnia chłopców jedynaków od pozostałych, co zdaje się wskazywać na mniejsze znaczenie pozycji zajmowanej wśród rodzeństwa dla zaspokojenia ich potrzeb emocjonalnych.

Ogólna liczba różnic związanych z pozycją wśród rodzeństwa w grupie chłopców jest mniejsza niż w grupie dziewcząt. Wydaje się, że wskazuje to na mniejsze znaczenie tego czynnika dla sposobu ich funkcjonowania w rodzinie, poza grupą najmłodszych wśród rodzeństwa. Być może sposób postępowania rodziców wobec pozostałych chłopców, czyli jedynych i najstarszych, jest bardziej jednolity. Wyniki sugerują też możliwy wpływ innych czynników na sposób funkcjonowania badanych grup dzieci. W prezentowanych badaniach nie kontrolowano między innymi wpływu zmiennej płci rodzeństwa badanych dzieci. Może być to istotny czynnik oddziałujący na ich funkcjonowanie w konkretnej sytuacji rodzinnej. Jest to bardzo ciekawy aspekt interakcji w rodzinie i w relacjach rodzeństwa.

Okazało się, że spośród bardzo wielu wyodrębnionych w TRR wskaźników opisujących sposób funkcjonowania badanych większość nie różnicuje dzieci zajmujących różne

pozycje wśród rodzeństwa. Jednak te, które ujawniały odmienną ich funkcjonowania, sugerują nowe hipotezy badawcze. Interesująco jawi się perspektywa kontynuacji badań w tym obszarze z uwzględnieniem czynników kulturowych i wychowawczych, społeczno-ekonomicznych oraz dodatkowych uwarunkowań, których dotychczas nie kontrolowano.

WNIOSKI

1. Analizowane wyniki wskazują na istnienie różnic w zakresie wskaźników TRR, co może świadczyć o zróżnicowaniu świata przeżyć dzieci badanych projekcyjnym Testem Rysunku Rodziny, w modyfikacji Marii Braun-Gałkowskiej, w zależności od pozycji wśród rodzeństwa.
2. Rysunki dziewczynek z porównywalnych ze względu na pozycję wśród rodzeństwa grup, tj. najstarszych, najmłodszych oraz jedynaczek, różnią się w zakresie występowania wskaźników akceptacji sytuacji rodzinnej, zdolności do zachowań prospołecznych, tendencji do nadmiernej koncentracji na sobie oraz skłonności do regresji, co może wskazywać na różnicę w ich funkcjonowaniu związaną z pozycją wśród rodzeństwa w tych obszarach.
3. Różnice w rysunkach chłopców są mniej liczne, co sugeruje mniejsze znaczenie pozycji wśród rodzeństwa dla ich psychologicznego funkcjonowania. Dotyczą głównie chłopców najmłodszych wśród rodzeństwa, których od pozostałych odróżnia wyższy poziom występowania wskaźników akceptacji sytuacji rodzinnej oraz mniejsze nasilenie tendencji do koncentracji na sobie.
4. Należy wziąć pod uwagę istnienie dodatkowych czynników zmniejszają-

cych znaczenie pozycji wśród rodzeństwa u chłopców i wzmacniających ją u dziewczynek. Mogą to być zmienne o charakterze kulturowo-wychowawczym. Zróżnicowanie ze względu na płeć nasuwa także skojarzenia z biologicznie uwarunkowaną odmiernością chłopców i dziewczynek, która w interakcji ze środowiskiem kształtuje odmiennie jego wpływy wychowawcze.

5. Istotną implikacją prezentowanych badań jest skierowanie uwagi na szeroki kontekst społeczno-kulturowy istotny dla rozwoju jednostki w rodzinie. Świadome oddziaływania wychowawcze ukierunkowane na wyższy poziom zadowolenia z funkcjonowania w rodzinie dziewcząt i chłopców najstarszych oraz chłopców jedynych, wynikające z refleksji nad sytuacją najmłodszego dziecka, czy też dziewczynki jedynaczki, która umożliwia wpływ czynników bardziej korzystnych dla rozwoju niż na innych pozycjach wśród rodzeństwa. Wszystkie dzieci odniosą korzyści, gdy ich relacje z rodzicami i innymi osobami w rodzinie będą budowane ze względu na indywidualne potrzeby dziecka związane z wiekiem i osobowością, a nie założenia wynikające z kulturowych stereotypów.

Uzyskane w przedstawionych badaniach wyniki sugerują istnienie różnic w sposobie psychologicznego funkcjonowania dzieci w związku z ich pozycją wśród rodzeństwa. Jednocześnie liczba cech rysunku istotnie zróżnicowanych przez ten czynnik jest stosunkowo niewielka wobec wszystkich możliwych do uwzględnienia wskaźników. Wskazuje to na istnienie innych czynników, które mogą warunkować obserwowany u badanych sposób funkcjonowania, a także wzmacniać znaczenie pozycji wśród rodzeństwa lub niwelować jej skutki. Pozostaje nadal wiele pytań dotyczących tych zależności.

PRZYPIS

¹ Pierwotnie wyodrębniono na podstawie założeń Braun-Gałkowskiej (1985) dotyczące Testu Rysunku Rodziny aż 52 wskaźniki opisujące różne aspekty psychologicznego funkcjonowania badanych. Ze względu na objętość publikacji oraz przejrzystość przekazu nie prezentujemy ich w treści artykułu, pozostając jedynie przy wskaźnikach istotnych dla weryfikowanych hipotez. Do uwzględnionych początkowo kategorii wskaźników należą: nacisk kredki, liczba kolorów użytych podczas rysowania, rozmach kreski podczas rysowania, rodzaj rysunku (mniej lub bardziej dynamiczny), zagospodarowanie przestrzeni, wielkość rysowanych osób, kolejność rysowanych osób, tendencja do rysowania samych głów, tendencja do pomijania dłoni, wiek osoby badanej na rysunku, rysowanie przedmiotów dodanych, rysowanie osób na podstawie lub zawieszonych w przestrzeni, bliskość rysowanych osób między sobą, rysowanie ostrymi kolorami, rysowanie gigantów i zwierząt agresywnych, rysowanie treści seksualnych i treści agresywnych, pominięcie siebie na rysunku, pomniejszanie siebie w sposobie rysowania i słownie, tendencje do podkreślenia znaczenia własnej osoby przez sposób rysowania (jako postać pierwszą, centralną, największą, najładniej ubraną itd.) lub wypowiedź w wywiadzie o rysunku, identyfikowanie się z młodszą wiekiem osobą, rysowanie siebie z lewej strony, rysowanie siebie jako młodszego oraz rodzaj rysowanej rodziny.

BIBLIOGRAFIA

- Adler A. (1986), *Sens życia*. Warszawa: PWN.
- Alaphilippe D., Sullero S., Lelasseux V. (1995), Intelligence, rang dans la fratrie et taille de la famille/Intelligence, birth order, and family size. *Enfance*, 1, 25–36.
- Bee H. (2004), *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Bohmer P., Sitton S. (1993), The influens of birth order and family size on notable American women's selection of careers. *Psychological Record*, 43(3), 375–380.
- Braun-Gałkowska M. (1985), *Test Rysunku Rodziny*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Braun-Gałkowska M. (2004), Projekcyjny obraz siebie osób przeżywających poczucie osamotnienia [w:] B. Kosturbić, B. Mirucka (red.), *Rysunek projekcyjny w badaniach obrazu siebie* (s. 13–24), Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Braun-Gałkowska M. (2004a), Projekcja życzliwości w rysunku dzieci [w:] B. Kosturbić, B. Mirucka (red.), *Rysunek projekcyjny w badaniach obrazu siebie*, 25–32. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Braun-Gałkowska M. (2007), *Poznanie systemu rodzinnego*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Capodieci S. (2006), *Rodzeństwo – Jaś i Małgosia czy Kain i Abel*. Warszawa: PAX.
- Cermet-Carroy S. (2005), *Zrozum rysunki dziecka, czyli jak interpretować rysunki małych dzieci*. Łódź: Wydawnictwo Ravi.
- Falbo T., Polit D. (1987), Only children and personality development: a quantitative review. *National Council on Family Relations* [abstract, www.popline.org, dostęp: 16.10.2008].
- Field D. (1996), *Osobowości rodzinne*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Logos”.
- Gasiulowa A. (1993), *Wrażliwość empatyczna dzieci z dysfunkcją narządu ruchu a ich środowisko rodzinne*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Grzankowska I., Basińska M.A. (2010), *Cechy osobowości dziecka a pozycja wśród rodzeństwa* [w:] T. Rosłowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, 206–220. Warszawa: Difin.
- Herrera N., Zajonc R., Wieczorkowska G., Cichomski B. (2003), Beliefs about birth rank and their reflection in reality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(1), 142–150.
- Hurlock E.B. (1960), *Rozwój dziecka*. Warszawa: PWN.
- Jundziłł E. (1998), *Potrzeby psychiczne dzieci i młodzieży: diagnoza – zaspokojenie*. Gdańsk: GWP.
- Kaufmann J.M. (2001), *Characteristics of Emotional and Behavioral Disorders of Children and Youth*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Kluzowa K. (2005), Sytuacja demograficzna rodziny polskiej lat dziewięćdziesiątych i jej konsekwencje społeczne [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina współczesna*, 13–24. Warszawa: Wydawnictwo UW.

- Litwińska K. (2010), Jędnaczk i jędnacy w świetle badań psychologicznych [w:] T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, 168–181. Warszawa: Difin.
- Majoribanks K. (1993), Birth order, family environment, and young adults' occupational aspirations. *Psychological Reports*, 77(2), 626–628.
- Martin J.L., Ross H.S. (1995), The development aggression within sibling conflict. *Early Education and Development*, 6(4), 335–358.
- Newman J., Pettinger J., Evan J.B.W. (1995), My big sister the town supervisor: Family leadership training is not just for boys. *Sex Roles*, 33(1–2), 121–127.
- Oleś P. (2002), Rozwój osobowości [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Rozwój funkcji psychicznych*, 131–177. Warszawa: PWN.
- Połomski P. (2002), Psychologiczna charakterystyka jędnaków. *Polskie Forum Psychologiczne*, 7(2), 160–173.
- Połomski P. (2007), Funkcjonowanie systemu rodzinnego a rozwój osobowości jędnaków [w:] M. Płopa (red.), *Psychologia rodziny: teoria i badania*, 320–337. Elbląg: Wydawnictwo Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Poraj G. (1988), Rodzinne uwarunkowania w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych dzieci jędnych i mających rodzeństwo [w:] L. Niebrzydowski (red.), *Rodzinne uwarunkowania kontaktów rodzinnych dzieci i młodzieży*, 65–133. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Porębska M. (1993), Pozycja zajmowana w rodzinie a rozwój indywidualny człowieka [w:] M. Tyszkowa (red.), *Rodzina a rozwój jednostki*, 133–168. Poznań: Centralny Program Badań Podstawowych 09.02.
- Rembowski J. (1975), *Jędnactwo dzieci w domu i szkole*. Wrocław: Wydawnictwo PAN. Komitet Nauk Psychologicznych.
- Richardson R.W., Richardson L.A. (1999), *Najstarsze, średnie, najmłodsze*. Gdańsk: GWP.
- Ryś M. (2004), *Systemy rodzinne: metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Travis R., Kohli V. (1995), The birth order factor: Ordinal position, social strata, and educational achievement. *Journal of Social Psychology*, 135(4), 499–507.
- Turowska L. (1987), *Środowisko rodzinne jędnaka a jego przystosowanie szkolne*. Wrocław: Ossolineum.
- Tyszka Z. (2005), Rodzina współczesna – jej geneza i kierunki przemian [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina współczesna*, 193–200. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Tyszkowa M. (1984), Uspołecznienie dzieci jędnych i mających rodzeństwo [w:] L. Wołoszynowa (red.), *Materiały do nauczania psychologii*, s. II, t. 11. Warszawa: PWN.
- Tyszkowa M. (2002), Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój [w:] M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, 124–150. Warszawa: PWN.
- Wallon P., Cambier A., Engelhart D. (1993), *Rysunek dziecka*. Warszawa: WSiP.
- Wirth S., Wolf B. (1994), Zur Brauchbarkeit des Konfluenzmodells – Erklären Familienstrukturvariablen kognitive Leistungen? *Psychologie in Erziehung und Unterricht*, 41(1), 31–48.
- Zazzo R. (1974), *Metody psychologicznego badania dziecka*. Warszawa: PZWL.
- Zborowski J. (1975), *Uczeń – jędnak*. Warszawa: WSiP.
- Ziemska M. (1975), *Rodzina i osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.